

HARTMUT ROSA

De wereld als constellatie

*Hoe de handelingsruimte
verdwijnt*

Vertaling Huub Stegeman

Boom

Inhoud

1. Inleiding: Van handelen naar uitvoeren – waar het om draait **7**
2. Bij de dokter, in de trein, op school, bij de skilift en op de brommer: tonelen van de transformatie **19**
3. En nu systemisch en systematisch: situatie, constellatie en oordeelsvermogen **43**
4. Transparantie, efficiëntie, rechtvaardigheid: waarom constellatieve helderheid wenselijk is **69**
5. Macht en onmacht van de wetgeving: situatie en constellatie in de politiek **89**
6. Wetenschap en filosofie: kwantitatief versus kwalitatief, analytisch versus continentaal **111**
7. Parametrische optimalisatie: de ongemerkte verschuiving van de focus van onze aandacht en onze wilsstructuur **127**
8. De meeldauw van het leven: waarom onze energie opdraakt **141**
9. *Jeitinho* en *jugaad*: een pleidooi voor herovering van de handelingsruimte **153**

Dankwoord **191**

Noten **195**

Bibliografie **217**

Register **229**

1.

Inleiding

Van handelen naar uitvoeren – waar het om draait

Een meisje van elf komt een filiaal van een hippe fastfoodketen binnengerend. Ze heeft al een hele tijd haar zakgeld opgespaard. Vandaag kan ze eindelijk ook eens een van die hyperburgers kopen die haar klasgenootjes zo lekker vinden! Blij en vol verwachting doet ze haar bestelling – om niet veel later met glinsterende ogen de burger waar ze zo naar heeft verlangd in ontvangst te nemen. Het ongeluk wil echter dat haar burger bij het openen van de wikkel, wat best lastig blijkt, gelijk op de grond valt en door iemand wordt platgetrapt. Het meisje schrikt en begint te huilen. De werknemer die haar heeft bediend en het zag gebeuren, is erdoor geraakt. Hij wil iets doen, hij wil ingrijpen, haar verdriet verzachten. *Kom meisje, ik geef je een nieuwe!* Het meisje stopt met huilen, kijkt de man ongelovig aan en steekt vervolgens bedeesd haar hand uit naar de nieuwe hamburger, haar hele gezicht begint te stralen, ze glimlacht blij naar hem en rent weg. Op dat moment voelt de medewerker dat hij leeft, dat hij een handelend wezen is. Het is het hoogtepunt van zijn verder zo monotone dag. Hij heeft een daad verricht waaraan hij die avond nog zal terugdenken. Helaas is zoiets echter zo goed als verboden. Dit soort dingen komt nauwelijks nog voor – er zijn strenge nieuwe regels. *En regels zijn regels. Iedereen wordt*

gelijk behandeld. Voor niemand wordt een uitzondering gemaakt. Richtlijnen tegen corruptie en misbruik. Dat kan immers iedereen wel verlangen. Alles geautomatiseerd. Het meisje kan natuurlijk altijd een e-mail sturen naar de klantenservice. Misschien krijgt ze dan een tegoedbon. – In deze sociale realiteit voelt de medewerker zich al even onmachtig als het meisje, even handelingsonbekwaam. Hij kan alleen maar ten uitvoer brengen wat zijn chef, het recht en de digitale algoritmes hem voorschrijven. Hij heeft geen speelruimte.

Een totaal andere situatie: het is de drieëndertigste speeldag van het mannenvoetbalseizoen 2022/2023 van de Bundesliga. SC Freiburg speelt zijn laatste thuiswedstrijd van het seizoen tegen VfL Wolfsburg. In de zeventigste minuut lopen de emoties hoog op in het EuropaPark-stadion: Nils Petersen, een legende in de Breisgau die zijn club met zijn talloze onwaarschijnlijk knappe doelpunten steeds weer door belangrijke wedstrijden heeft gesleept, en die door de fans als mens en als sportief voorbeeld op handen wordt gedragen, komt na een lange tijd op de bank eindelijk weer in het veld als wisselspeler. Er klinken spreekkoren op de tribune waar de fanatiekste fans zitten. ‘Niemand is groter dan de club, maar jij kwam akelig dicht in de buurt’ hebben de fans op een enorm spandoek geschreven. En het wonder geschiedt: Petersen scoort! Vijf minuten nadat hij op het veld is gekomen! En kort voor het eindsignaal scoort hij zelfs nog eens: een droomgoal, een kopbal in de hoek. Het stadion staat op zijn kop. Zelfs Christian Streich, de trainer, heeft tranen in zijn ogen. Dit lijkt het perfecte, niet te bevatten, sprookjesachtige einde van een geweldige sportcarrière te worden. Het stadion verkeert bijna in een collectieve extase. Niemand protesteert. De wedstrijd was toch al beslist, voor Wolfsburg staat er niets meer op het spel, het seizoen is afgelopen. Maar dan

meldt zich de videorimte in Keulen: de videoscheidsrechter (VAR) stelt vast dat er lang voor Petersens doelpunt op het middenveld minimaal contact is geweest tussen twee spelers dat na een nauwgezette analyse van de beelden toch moet worden beschouwd als een overtreding. Het doelpunt wordt afgekeurd. Zelfs de spelers van Wolfsburg zijn ontsteld. De scheidsrechter kan niet anders dan het doelpunt annuleren. Er komt een einde aan de extase. Op slag voelen de fans, de spits, de andere spelers en de scheidsrechter zich – precies: machteloos. Er is geen ruimte voor een eigen oordeel en autonoom handelen. Feitelijk spelen ze geen van allen nog een rol: ze kunnen alleen nog maar uitvoeren (of beredeneren) wat de regels – of de rechtvaardigheid? – voorschrijven.

Een derde situatie: tijdens een conferentie in 2024 in het Deense Aarhus discussiëren sociaal wetenschappers over de enorme problemen waarmee daklozen in de grote Deense steden worden geconfronteerd wanneer ze zelfs ook maar *proberen* hulp te zoeken. In Denemarken is de digitalisering zeer ver gevorderd en veel diensten zijn alleen nog digitaal aan te vragen. Daarbij is dan vaak identificatie nodig door middel van nummers en codes, bijvoorbeeld van het identiteitsbewijs of de bankpas, of een sociaal verzekeringsnummer of een e-mail- of woonadres. Kortom: getallen en gegevens waarover mensen die op straat leven vaak niet beschikken. Na beoordeling van het beeld- en geluidsmateriaal van de interacties tussen hulpzoekenden en medewerkers van de dienstverlenende instanties, zitten de wetenschappers met vragen – maar niet zozeer over het feit dat veel hulpzoekenden vaak worden afgewezen omdat ze de vereiste gegevens niet kunnen verstrekken, alhoewel ze wel degelijk recht op hulp hebben. Nee, ze zijn eerder verbaasd over het feit dat de dienstverleners zich daarbij opvallend onvriende-

lijk, haast agressief gedragen tegenover diegenen die ze toch eigenlijk zouden moeten helpen. Naar mijn idee is dit echter helemaal niet zo vreemd. De medewerkers voelden zichzelf in dit soort situaties hulpeloos – ze konden niets doen. De computer vroeg om een nummer dat ze niet alleen niet konden invoeren, maar ook nergens konden vinden. Ze ervoeren hun onvermogen om de benodigde hulp te verlenen als extreem belastend en vernederend, en reageerden hun frustratie vervolgens af op de hulpzoekenden. Net als in de twee voorgaande voorbeelden hebben we hier te maken met een interactie die *alle* betrokkenen frustreert en hun een gevoel van machteloosheid bezorgt.

Het zijn slechts drie willekeurige voorbeelden van een fenomeen of een probleem waar ik me in dit boek mee wil bezighouden. In wat volgt zullen we nog met talloze vergelijkbare situaties worden geconfronteerd. Het fundamentele probleem is dat de laatmoderne samenleving op steeds meer gebieden van het sociale leven handelende actoren, die complexe situaties op grond van hun ervaring interpreteren en beoordelen aan de hand van morele en ook esthetische maatstaven, transformeert in louter *uitvoerders* die een protocol volgen of zich laten leiden door voorschriften en algoritmes die immuun zijn voor hun interpretatie van en morele oordelen over een situatie. Een van de belangrijkste thesen van dit boek luidt dan ook dat we steeds meer van *handelende* tot *uitvoerende* mensen worden (gemaakt), of liever gezegd: dat we onszelf daartoe maken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de conducteur die geen treinkaartjes meer mag verkopen, maar een toeslag *moet* rekenen als hij in de trein een vervoersbewijs moet opstellen (*maar stuurt u gerust een e-mail naar de klantenservice*). Het geldt voor de lerares die de cijfers die ze geeft niet langer kan inzetten om leerlingen aan te moedigen; voor